

Олександра Шутко

РОКСОЛАНА ТА ХАТІДЖЕ ТУРХАН:
ШЛЯХ З ПОЛОНУ КРИМСЬКОГО ХАНА ДО ГАРЕМУ СУЛТАНА

На XVI–XVII ст. припадає розквіт работоргівлі на території Кримського ханства, піддані якого постачали османам бранців з українських земель, що належали Польському королівству. Парубків забирали до османського війська чи на галери в якості рабів-веслярів, а дівчат – до гаремів пашів, беїв та навіть султанів. Серед найвідоміших жінок вінценосних османів були дві українки – Роксолана (Хюррем) та Надія (Хатідже Турхан).

Недостатньо вивченими залишаються подробиці їхнього потрапляння до гарему Сулеймана Пишного (1594–1566) та Ібрагіма Божевільного (1617–1648). Узнявши за основу відомості османських і кримських літописців, рапортів європейських послів у Стамбулі та розвідок турецьких, польських, українських дослідників, ми вирішили докладніше висвітлити цю тему.

Про те, що Роксолана русинка¹, згадують венеційські послы в Стамбулі П'єтро Брагадін та Данієлло Людовічі², а також арабо-османський духівник Кутбіддін аль-Меккі, який двічі бував із візитами у султана Сулеймана Пишного³. Докладніше про походження Роксолани розповідають польські джерела. Найвідомішим є переказ члена польського посольства у Стамбулі в 1621–1622 роках Самуїла Твардовського, який у поемі “Посольство Кристофера Збарзького” повідомив, що Роксолана була дочкою незначного попа з Рогатина⁴. Таку інформацію він отримав, найімовірніше, від по-

¹ Русинами називали українців, які мешкали на початку XVI століття на території Польського королівства.

² N. Sakaoglu, *Bu mülkün kadın sultanları valide sultanlar, hatunlar, hasekiler, kadınefendiler, sultanefendiler*, İstanbul, 2011, s. 163.

³ Nehrevali (Nehrevani) Kutbeddin Muhammed b. Alaeddin Ahmed b. Şemseddin Muhammed b. Kadı Han Mahmud el-Mekki el-Kadiri el-Harkani el-Hanefi, *Fevaidü's-seniyye...*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliiüddin Efendi 2440, арк. 130а–131а.

⁴ S. Twardowski, *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego [...] od Zygmunta III do sultana Mustafy w roku 1621...*, Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут книги, № Ін. 485, с. 224.

льського посла Опалінського, через якого поляки передавали на підпис султанові Сулейману Пишному мирові угоди⁵.

Проте польський поет Мауріцій Гославський у поемі “Поділля” 1827 року зазначив, що Роксолана родом з Чемерівців на Поділлі⁶. Натомість вчений-тюрколог Зигмунд Абрахамович у “Польському біографічному словнику” наводить свідчення 1596 року Перегріна Полонуса про те, що вона була “попівною з Рогатина”⁷. Це найдавніші відомості, отримані на 25 років раніше за С. Твардовського. Відтак, можна стверджувати, що Роксолана народилася в Рогатині⁸ у родині православного священика.

Її справжнє ім’я, отримане від батьків, невідоме. Настею та Олександрою цю жінку охрестили польські й українські письменники у ХІХ столітті. Та й прізвище “Лісовська” – це також результат їхньої фантазії⁹. Роксоланою її умовно почали називати французи¹⁰. На думку українського дослідника Ярослава Кіся, це ім’я походить з назви українських земель Червоної Русі (територія Польського королівства), яку в ХVІ ст. називали Роксоланією, Роксією¹¹.

⁵ І.Ю. Тарасенко, *“Wojna Domowa” польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам’ятка історичної думки*, К. 2011, с. 124.

⁶ M. Goslawski, *Podole. Cz. 2. Wybór poezji* [opr. Jacek Lyszczyna], Katowice 2005, s. 33.

⁷ Z. Abrahamowicz, *Roksolana*, Polski Słownik Biograficzny, Wrocław; Warszawa; Kraków 1988–1989, s. 543–544.

⁸ Українців перепродували не лише османам, а й європейцям. В архівах Венеції нещодавно вдалося віднайти запис міського багатія, в якому подано опис скарбів, цінностей, а серед них – згадку про невільницю, яка також була родом з Рогатина. У заповіті, укладеному 1564 року, зазначалося: “Уляна з Рогачова (тобто Рогатина), походженням українка” [Г. Нудьга, *Хто вона, Уляна з Рогатина?* Наукові записки Прикарпатської історичної школи: видання друге, доповнене, Івано-Франківськ 2004, с. 30–31]. На жаль, її вік у тих документах не був вказаний. Тому стверджувати щось певне про те, коли саме жінка потрапила в полон, складно.

⁹ В українського священика не могло бути прізвища, яке б звучало на польський манер, як от “Лісовський”. Адже на землях Західної України були здебільшого прізвища [І. Фаріон, *Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття (з етимологічним словником)*, Л. 2001, с. 58–59]. Прізвища на -цький, -ський належали, як правило, маєтній шляхті, а незнатні люди в Україні тоді родових прізвищ не мали. «Щойно в 1642 році митрополит П. Могила доручив православним священикам вести метрики, в яких, проте, й у ХVІІІ ст. фігурували лише імена без родових та інших прізвищ» [С. Крамар, *Славетна українка в султанському дворі*, Роксолана у світі: Історико-краєзнавчий збірник: автор-упор. Б. Гаврилів, І. Миронюк, Івано-Франківськ: ПНУ ім. В. Стефаніка, 2008, с. 20–21].

¹⁰ J. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, с. 3, İstanbul 1992, s. 368–370.

¹¹ Я. Кісь, *Легенди і факти про Роксолану*, Архіви України: Науково-інформаційний бюлетень архівного управління при Раді Міністрів УРСР 6 (104) (К., 1970) 25–26.

Більш-менш точно відомо лише про рік народження Роксолани. Адже в документах про шлюб із султаном Сулейманом Пишним зазначено, що вона молодша за нього на 11 років. Він народився в листопаді 1494-го, а Роксолана, з огляду на тривалість мусульманського року (354 дні), – у другій половині 1505 чи першій половині 1506 року¹².

До султанського гарему вона потрапила як рабиня, яку захопили у полон кримські татари. Про це йдеться в історичній хроніці XVIII ст. “Процвітання ханів” Халіма Гірея Султана¹³. Проте докладнішої інформації, на жаль, немає. Прийнято вважати, що Роксолану викрали 1520 року. Утім дослідник Ярослав Кісь стверджує, що це відбулося значно раніше – між 1509–1516 роками¹⁴. Турецький історик Мустафа Чагатай Улучай зазначає, що в османський палац Роксолана потрапила ще підлітком, у 14–17 років¹⁵, а професор Ахмед Шімшіргіль упевнений, що татари полонили її дев’ятирічною¹⁶. Такої ж думки й сучасний турецький письменник, історик Талха Уурлуел, який вважає, що Роксолана в дитячому віці виховувалася в Ханському палаці у Криму¹⁷.

За даними сучасних українських учених, татарські набіги на Польське королівство на початку XVI ст. відбулися у 1502, 1506, 1514, 1516 і 1519 роках¹⁸. З огляду на згадані обставини, правильною датою полону Роксолани можна вважати 1514 або 1516 рік. Саме в цей час у Криму місцеві хани повністю відокремилися від Золотої Орди, з якої вони вийшли та потрапили на півострів. Тоді найбільшу владу у Кримському ханстві мав Менглі I Герай – батько дружини султана Селіма I Грізного, Айше Хафси, та дід султана Сулеймана Пишного¹⁹. Він, під час завоювання османським вій-

¹² Н. Ясинська, *Одвічна загадка краси*, Роксолана у світі: Історико-краєзнавчий збірник [До 500-річчя від часу народження Роксолани], автори-упорядники: Б. Гаврилів, І. Миронюк, Івано-Франківськ 2008, с. 11.

¹³ Ф. Hâlim Girây Sultan, *Gülbün-iHânân*, Erzurum 1990, s. 100–105.

¹⁴ Я. Кісь, *Op.cit.*, с. 27.

¹⁵ М. Ç. Uluçay, *Padişahların kadınları ve kızları*, İstanbul 2012, s. 60.

¹⁶ А. Şimşirgil, *Op. cit.*, s. 123.

¹⁷ Т. Uğurluel, *Kanunin akıl oyunları. Dünyaya hükmeden sultan-2*. İstanbul 2013, s. 229.

¹⁸ О. Мазур, *Роксолана і набіги орд кримських і османських феодалів на українські землі у 20–50 рр. XVI століття*, Рогатинська земля: історія і сучасність: Матеріали I-ї наук. конф., Л.; Рогатин 1995, с. 103.

¹⁹ О. Шутко, *Політичні шлюби османських султанів: від християнських принцес – до доньки Гірейів*, Наш Крим, вип. II: Збірка статей за матеріалами Другої Міжнародної

ськом Криму 1475 року, намагався чинити опір, але його полонили яничари й доставили до Стамбула. У неволі в султана Мехмеда Завойовника Менглі I Гірей перебував три роки. Навесні 1478-го його звільнили та поновили на ханському престолі з умовою, що відтепер Крим підпорядковуватиметься верховній владі Османської імперії²⁰.

Із цього часу і до своєї смерті 1515 року Менглі I Гірей організував руйнівні напади на землі Польського королівства. Загалом, з 1480 до 1530 року кримські татари захопили в рабство 219 470 осіб обох статей – молодих та працездатних, що є значним відсотком від загальної кількості населення цих регіонів, яке на той час налічувало 3 млн. 700 тис. осіб²¹. Серед цих бранців була і майбутня османська султанша – Роксолана. До султанського гарему вона потрапила після вересня 1520 року, коли на престол зійшов Сулейман Пишний. До цього Роксолану утримували в Ханському палаці Девлет-Сарай у Салачику, що не зберігся. Там вона отримала виховання та освіту²².

Є дані, що кримські хани приділяли велику увагу поширенню знань серед народу, яким вони правили. Особливо відомим щодо цього був Менглі I Гірей, який жертвував на навчальні заклади величезні кошти²³. Тоді вважали, що кожен мусульманин повинен уміти читати Коран. Тому початкові школи-“мектеби”, в яких навчали арабської мови та релігії, мали обслуговувати практично все мусульманське населення тієї чи іншої ісламської країни. Так було і в Кримському ханстві. Відомо також, що кримські хани, які нерідко самі писали вірші та поеми, велику увагу приділяли розвитку книжкової культури на півострові, виписуючи

наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр., ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка, К. 2016, с. 173–176.

²⁰ М. Наїма, *Гюсейнові городи у витязі історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну)*, пер. з османсько-турецької О. Галенка та О. Кульчинського, К. 2016, с. 209.

²¹ Г.Т. Чупин, *Предыстория и история Крыма*, Х. 2012, с. 163. Російський дослідник Г.Т. Чупин не вказує, звідки у нього така точна інформація щодо кількості бранців. Проте усі інші вчені сходяться на думці, що у XVI ст. чисельність полонених татарами українців складала сотні тисяч осіб.

²² А. Şimşirgil, *Op. cit.*, s. 122.

²³ В.Ю. Ганкевич, *Крымскотатарские медресе*, Исторический альманах о Крыме [електронний ресурс], режим доступу: <http://crimeantatars.com>.

книги не лише з Персії та Османської імперії, а й із Казанського, Астраханського ханства та Московії²⁴. Серед любителів рукописної книги в Кримському ханстві у XVI столітті були й жінки²⁵.

З огляду на такий потяг кримців до знань не виключено, що до навчання залучили задля підвищення “вартості” й полонену Роксолану, яку згодом наступник Менглі I Гірея, його син Мехмед I Гірей, міг подарувати султанові Сулейману Пишному з нагоди його сходження на престол. Адже відомо, що, отримавши у вересні – жовтні 1520 року надіслану зі Стамбула грамоту Сулеймана Пишного про смерть султана Селіма I Грізного та початок його правління, Мехмед I Гірей передав у столицю Османської імперії одним зі своїх приближених беїв Абу-р-Рахманом вітальну посилку²⁶. Що саме було у ній, на жаль, невідомо. Проте, судячи з того, що основну статтю доходу Кримського ханства на той час становила работоргівля²⁷, цілком можливо, що кримці подарували новому султанові найгарніших рабинь, серед яких була і Роксолана. Прикметно, що саме 1520 року з Криму до османів надійшла найбільша кількість бранців²⁸.

За свідченнями Кутбіддіна аль-Меккі, Роксолана у Стамбулі спершу утримувалася у маєтку тітки Сулеймана Пишного, Ханчерлі-хагун²⁹. Не виключено, що звідти її забрала його матір Айше Хафса, яка, будучи кримською принцесою, могла просити своїх земляків надіслати для її вінценосного сина виховану за ісламськими традиціями гарну християнську³⁰ наложницю³¹. Нею і стала Роксолана, яка отримала від закоханого у неї 26-річного сул-

²⁴ И.В. Зайцев, *Крымская историографическая традиция XV–XIX веков: Пути развития: (рукописи, тексты и источники)*, Москва 2009, с. 26.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты до начала XVIII века*, Санкт-Петербург 1887, с. 391.

²⁷ М. Наїма, *Op. cit.*, с. 251.

²⁸ Ö. Şen, *Osmanlı'da köle olmak*, İstanbul 2007, s. 26.

²⁹ Донька сина султана Баязида II, шехзаде Махмуда, яка жила у палаці на березі Золотого рогу в районі мечеті Еюба. Вийшла заміж за сина великого візира Чандарлі Ібрагіма-паші, Мехмед-бея. Відомо, що Роксолана товаришувала з нею. Померла Ханчерлі-султан 1533 року. Похована на території мечеті Еюба.

³⁰ Коран забороняв брати мусульманок в якості рабинь до гарему.

³¹ T. Uğurluel, *Op. cit.*, s. 210.

тана Сулеймана Пишного ім'я “Хюррем”, що в перекладі з фарсі означає “радісна, усміхнена”.

Потрапляння Роксолани до султанського палацу також приписують другові дитинства Сулеймана Пишного, який згодом став великим візиром, Ібрагімові-паші. Він нібито особисто придбав її на невільничому ринку Стамбула для султана³². Але ця версія є менш правдоподібною. По-перше, бранців кримські татари зазвичай завозили не до столиці Османської імперії, а до Коньї, де їх продавали³³. По-друге, нові рабині з невільничого ринку, які пережили стрес після викрадення татарами, а потім подолали тисячу кілометрів на шляху до нового власника, не могли одразу ж залишитися один на один із султаном. Адже їх спершу оглядали лікарі, а потім тривалий час (два–три роки) навчали у школі гарему письму, читанню Корану, мистецтву танцю, гри на музичних інструментах, співу, гаптуванню тощо. Лише після цього матір султана (валіде) обирала серед них достойну султанського ложа наложницю³⁴.

Завдяки вихованню у ханському палаці, де Роксолана відійшла від жахливих спогадів про викрадення татарами, вона не була чужинкою в мусульманському світі. До того ж її шлях до Стамбула пройшов в обхід невільничого ринку, тому, будучи у більш ніж нормальному моральному стані, про що свідчить її нове гаремне ім'я, так швидко потрапила до особистих покоїв султана. Адже вже 1521 року, тобто через рік після сходження Сулеймана

³² Першим благодійним проектом Роксолани став збудований у Стамбулі комплекс (кюліє) Хасекі (улюблениці султана), який складається з мечеті, шкіл, їдальні та лікарні. Його вона наказала звести на тому місці, де нібито був невільничий ринок – Аврет-базар. Багато хто у цьому вбачає прихований підтекст, мовляв, Роксолану викрали кримські татари та перетворили її на рабиню, тому вона вирішила позбутися невільничого ринку, на якому її могли продати до султанського гарему. Але це – не зовсім так. Адже той район, де Роксолана планувала звести кюліє, носив ім'я служника султана Мехмеда Завойовника, Башчи Хаджи Махмуда, який побудував там невеличку молільню. Згодом поряд із нею з дозволу султана Сулеймана Пишного відкрили ринок для жінок, які раз на тиждень на відкритому повітрі там торгували. Тож із работоргівлею та продажем невільниць це місце не мало нічого спільного [С. Alpgüvenç, *İki hanım sultan Hürrem ve Mihrimah*, İstanbul 2013, s. 47].

³³ Ö. Şen, *Op. cit.*, s. 25.

³⁴ A. Şimşirgil, *Op. cit.*, s. 41.

Пишного на престол, вона народила йому первістка Мехмеда. Згодом Роксолана стала першою в історії османів наложницею-простолюдинкою, яка вийшла заміж за султана³⁵. Шляхом інтриг, що привели до страти первістка Сулеймана Пишного від наложниці Махідеван, Мустафи³⁶, їй вдалося всадовити на трон свого другого сина Селіма³⁷. Проте вона не дожила до його правління, померши 1558 року в Стамбулі³⁸.

Роксолана була першою жінкою султана, яку поховали в окремо збудованому мавзолеї. За наказом Сулеймана Пишного його стіни прикрасили панно весняного саду з ізнікських кахлів, на якому виведено напис “Калімаі-Таухід”, тобто “Немає божества [гідного поклоніння], крім Аллаха, Мухаммад – Посланник Його”, а також “Субхан Аллах” – дослівно “Преславний (або Пречистий) Аллах”, Альхамдуліллах, тобто “Хвала Аллаху”³⁹.

Перевершити досягнення Роксолани змогла інша українка Хатідже Турхан, тобто Надія⁴⁰, яка отримала зі сходженням 1648 року на османський престол її сина Мехмеда IV статус валіде⁴¹. Свідчення про те, що вона родом з українських земель, міститься в донесенні 1651–1654 років посольства Б. Репніна, Б. Хитрово та А. Іванова про хід перемовин у Варшаві, зокрема про вимогу Москви припинити переслідування українського народу⁴², а також у спогадах її сучасника вірменина Єремія Кьомюрджіяна⁴³ та рапортах від 1676 року венеційського посла у Стамбулі Джакомо Кверіні⁴⁴. Такої ж версії дотримуються й сучасні турецькі історики Йилмаз Озтуна⁴⁵, Ібрагім

³⁵ О. Шутко, *Роксолана: міфи та реалії*, вид. 2-е, переробл., доповнене, Т. 2006, с. 55–64.

³⁶ *Ibid.*, s. 87–129.

³⁷ Первісток Роксолани Мехмед раптово помер від хвороби 1543 року.

³⁸ Nehrevali (Nehrevani), *Op. cit.*, арк. 138а.

³⁹ С. Alpgüvenç, *Op. cit.*, s. 104.

⁴⁰ А.К. Мерам, *Padişah anaları*, İstanbul 2011, s. 383.

⁴¹ Найвищий жіночий статус в Османській імперії.

⁴² *Воссоединение Украины с Россией: Документы и мат. в 3 т.*, т. 3: 1651–1654 года, Москва 1954, с. 345.

⁴³ E. Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul. – Trc. Vetaşkiye*, Hrand D. Andreasyan, yay. Haz. Kevork Pamukçüyan, İstanbul 1988, s. 15.

⁴⁴ N. Barozzi and G. Berchet (ed.), *Le Relazioni degli stati Europei*, series 5, Turkey V. II. Venedik 1871–1872, s. 135.

⁴⁵ Y. Öztuna, *Üç haseki sultan*, İstanbul 2011, s. 127.

Пазан⁴⁶ та Джан Альпгювенч⁴⁷. Вони зазначають, що Хатідже Турхан походить з Півдня України, тобто Поділля, що тоді було південним регіоном, який межував з підконтрольними Османській імперії територіями. Воно слугувало “коридором” для татар, які робили набіги на Волинь та Галичину⁴⁸.

Версії про її викрадення татарами з українського села дотримується й автор двотомної праці “Дзеркало Османської імперії” (1677 рік), поневолений османами француз Клод де ла Магделен, який тривалий час перебував при султанському дворі⁴⁹. Такої ж думки й відомий османський історик XIX ст. Ісмаїл Хамі Данишменд⁵⁰ та турецький дослідник початку XX ст. Решат Екрем Кочу⁵¹. Докладнішу інформацію з цього приводу залишив австрійський османіст XVIII ст. Йозеф фон Хаммер-Пургшталь. За його словами, схоплену у полон 12-річну дівчинку татари передали дунайському санджакбею⁵², в якого її купив стамбульський паша Кьор (незрячий) Сулейман та подарував валіде султана Ібрагіма Божевільного, Кьосем⁵³. У гаремі її назвали Хатідже⁵⁴ Турхан (обрана, шанована).

Таким чином можна стверджувати, що її викрали татари неподалік від османських володінь, коли поверталися бесарабськими землями, які належали Османській імперії, додому і залишили її своїм зверхникам – османам. Не виключено, що дівчинка потрапила до рук татар ногайських племен Буджаку⁵⁵, які займалися людоловством. Їхній ватажок Кантемір Мірза за султана Османа II став бейлербеєм Очаківського еялету⁵⁶.

⁴⁶ İ. Pazan, *Padişah anneleri. Eserleriyle valide sultan*, İstanbul 2013, s. 90

⁴⁷ С. Alpgüvenç, *Hayırdı Yarışan Hanım Sultanlar*, İstanbul 2009, s. 21.

⁴⁸ П.П. Брицький, П.О. Бочан, *Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях*, Чер-ці 2011, с. 11.

⁴⁹ С. de la Magdeleine, *Magdeleine, comte de la. Le miroir ottoman avec unsuccintreçit de tout ce qui c'est passé de considerable pendant la guerre des Turqs en pologne-jusqu'en 1676*, Basle 1677, p. 119–120.

⁵⁰ І.Н. Danişmend, *Izahlı osmanlı tarihi kronolojisi*, с. 3, İstanbul s. 412.

⁵¹ R.E. Koçu, *Kösem Sultan*, с. 2, İstanbul 2003, s. 70.

⁵² Намісник санджаку – найменшої територіальної одиниці османських провінцій, на кшталт волостей.

⁵³ J. Hammer, *Büyük osmanlı tarihi*, haz. Mümin Çevik – Errol Kılıç, с. 6, İstanbul 1996, s. 201.

⁵⁴ Ім'я першої дружини пророка Магомета.

⁵⁵ М. Наїма, *Op. cit.*, с. 203–205.

⁵⁶ Провінції Османської імперії.

Першу освіту в османів Хатідже Турхан отримала, прислуговуючи сестрі султана Мурада IV, Атіке⁵⁷. Її не такий дрібний, як у Роксолани⁵⁸, почерк свідчить про незнання нею, на відміну від попередниці-українки, слов'янського письма. Тобто, потрапивши до палацу, Хатідже Турхан, найімовірніше, була неписьменною. Разом з тим, у своїх листах⁵⁹ вона, як і свого часу Роксолана, пом'якшувала дзвінку османсько-арабську приголосну “б” та ще й “д” на початку слова. Адже мова тодішніх українців була значно м'якшою за теперішню, не кажучи вже про османську та арабську⁶⁰.

В архівах палацу Топкапи збереглися документи, оприлюднені турецьким професором Анатолійського університету Халіме Дору, які вказують на те, що Хатідже Турхан⁶¹ полишала територію Османської імперії. Супроводжуючи 1672 року на Поділля османську армію, яку очолював її син султан Мехмед IV, вона відвідувала батьківщину, а 1673 року виїжджала за межі османського табору, аби подихавши повітрям рідних земель, освіжити в пам'яті спогади дитинства⁶². Захопивши за допомогою козаків Петра Дорошенка Кам'янець-Подільській, султан Мехмед IV назвав на честь своєї матері костел Св. Станіслава у Старому замку⁶³. Цей храм не зберігся, на відміну від мечеті фаворитки її сина Мехмеда IV, Гюльнуш, на яку було перетворено костел Св. Миколая⁶⁴.

⁵⁷ Ahmed Resmi, *Hamiletü'l-Kübera*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, MS. EH, 1403, арк. 15r.

⁵⁸ Збереглися 8 листів Роксолани до султана Сулеймана Пишного [М.Ç. Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, İstanbul 1950, s. 1–64; М.Ç. Uluçay, *Harem'den Mektuplar*, İstanbul 2011, s. 74–75].

⁵⁹ Хатідже Турхан листувалася з великими візирами [E. Afyoncu, U. Demir, *Turhan Sultan*, İstanbul 2015, s. 53–355].

⁶⁰ За твердженнями українського мовознавця Юрія Шевельова, у давньоукраїнській мові зустрічалися пом'якшення нині дзвінкового “б” на початку слова. Замість звичного нам слова “біля” русини говорили “пиля”, “подля” [Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, X. 2002, с. 612].

⁶¹ Він зійшов на трон після страти 1648 року батька Ібрагіма Божевільного у шестирічному віці.

⁶² H. Doğru, *Lehistan'da bir osmanlı sultanı. IV Mehmed'in Kamaniçe-Hotin seferleri ve bir masraf defteri*, İstanbul 2006, s. 112–113.

⁶³ Д. Колодзейчик, *Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672–1699 років*, Український археографічний щорічник, вип. I, К., 1992, с. 114.

⁶⁴ Нагадуванням про мечеть Гюльнуш-султан у місті Кам'янці-Подільському служить амвон (мінбар), який зберігся у храмі з часів панування на Поділлі османів

Але повернемося до біографії Хатідже Турхан, яка була щирсердною султаною. Вона, на відміну від знаної інтриганки Роксолани, захищала своїх пасинків Сулеймана, Ахмеда та Селіма, не дозволивши їх стратити на вимогу сина Мехмеда IV, який з народженням 1664 року нащадка намагався вбити своїх зведених братів. Померла Хатідже Турхан за три місяці до нищівної поразки османського війська під Віднем⁶⁵, 5 липня 1683 року. Її тіло перевезли до Стамбула, де поховали у зведеній нею поряд із Новою мечеттю гробниці, яка стала найбільшою усипальницею османських султанів⁶⁶.

Зі смертю Хатідже Турхан османський літописець Мехмед Финдикли Сіляхдар задокументував почуту від османів фразу: “Відійшов у небуття стовп держави”⁶⁷. Адже вона, фактично керуючи Османською імперією при малолітньому синові у буремні роки повстань та довготривалої війни з венеційцями, змінивши з десяток великих візирів, нарешті знайшла вправного та цілеспрямованого кандидата на цю посаду, Кьопрюлю Мехмеда-пашу. Цим Хатідже Турхан врятувала Османську імперію від повного краху та занепаду. Адже Кьопрюлю Мехмед, отримавши за її згодою владу, якою ніхто, крім султана, досі не володів, своїми безкомпромісними та жорсткими рішеннями щодо страти хабарників та нездар при владі викоринив корупцію і навів лад у державному апараті⁶⁸. Це стало кінцем правління жінок, яке започаткувала попередниця Хатідже Турхан – землячка Роксолана.

[О. Шутко, *Османські пам'ятки Кам'яця-Подільського: вісті з минулого*, Дзеркало тижня 32 (4 вересня 2015) 14].

⁶⁵ Хатідже Турхан після консультацій із французькими послами відмовляла свого сина-султана йти у похід на Відень [D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi 2–3*, çev. Ö. Çobanoğlu, Ankara 1979–1980, s. 33–34].

⁶⁶ Згодом до неї підховали її сина Мехмеда IV та інших султанів. Загалом у цій гробниці покоїться 83 особи з родини вінченосних османів.

⁶⁷ F.M. Silâhdar, *Silâhdar Tarihi*, c. 2, Istanbul 1928, s. 116–117.

⁶⁸ Кинросс Лорд, *Расцвет и упадок Османской империи*, пер. с англ. М. Пальникова, Москва 1999, с. 364.